

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.2-4/39>

Лановик З. Б.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

РОЗПІЗНАВАННЯ СЕБЕ В ІНШОМУ ТА ІНШОГО В СОБІ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ДЕВДЮК ІВАННИ ВАСИЛІВНИ «ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ДИСКУРС В УКРАЇНСЬКІЙ ТА БРИТАНСЬКІЙ ПРОЗІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ»)¹

Сьогодні, у час інтенсивного розвитку цивілізації в напрямі освоєння цифрових, генних і космічних технологій, виникає позірне враження, що світ стрімко змінюється, втрачає колишні підвалини, набуваючи нових. Однак у разі вдумливого осмислення явищ у дискурсі культури й мистецтва можна помітити вікову незмінність, непохитність основоположних законів буття, до яких людство вкотре повертається, як тільки суспільно-історичні обставини примушують подивитися на світ та місце людини в ньому з перспективи вічних ідей і цінностей.

«Розпізнавання себе в іншому та іншого в собі», на думку М. Гайдегера, має найвагомішу онтологічну сутність. Це єдина можливість, у якій буття набуває справжнього сенсу, розкриваючи можливості і для існування Іншого, і для власного існування, яке в Іншому знаходить віддзеркалення. Цей постулат стосується буттєвих феноменів різних рівнів: від індивідуальної відкритості окремої особистості задля сприймання й розуміння Іншого як дзеркала власної свідомості до суспільних проявів діалогу націй, культур, епох. Найвищим оприявленням стає трансцендентальний зв'язок усього сущого, на чому неодноразово наголошували філософи із часів античності.

Ця ідея М. Гайдегера може сприйматися як основне науково-онтологічне кредо компаративістики як сфери знання, що шукає відповіді на численні питання у площині гуманітаристики з огляду на основоположний принцип взаємодзеркалення мистецько-культурних, власне літературних явищ задля осмислення загальнолюдських універсальних законів життя. Відрадно, що ці засадничі орієнтири порівняльного літерату-

рознавства після епохи заборон та ідеологічних деформацій зрештою утвердилися в українській науці, яка пройшла час реабілітації несправедливо затаврованих радянською системою галузей, позбулася численних табу та швидкими темпами засвоїла світовий досвід, від якого була відрізана «залізною завісою».

Останні два десятиліття на зламі ХХ–ХХІ століть продемонстрували здатність українського літературознавства інтерпретувати мистецькі події та явища минулого століття із застосуванням новітніх концепцій і методологій. Водночас вони свідчать про схильність до переосмислення тих проблем, які залишалися білими плямами на карті нашої історії й культури. До таких, зокрема, належить і феномен літературного екзистенціалізму, що став предметом дослідження в монографії Івонни Девдюк «Екзистенційний дискурс в українській та британській прозі міжвоєнного періоду».

Сьогоднішня зацікавленість екзистенціалізмом як філософсько-мистецькою системою, літературним напрямом, ба навіть типом мислення не випадкова. По-перше, вона зумовлена намаганням віднайти істину на тлі численних заборон і замовчувань будь-яких проявів екзистенційності в радянську епоху, яка проголошувала сам напрям небезпечним, занепадницьким, ворожим, а твори його представників таврувала та забороняла. По-друге, сучасна інтелектуальна еліта почала помічати незаперечну схожість сьогодення з подіями початку минулого століття: подібні історичні процеси (революції, війни), стрімкий стрибок у розвитку науки (тоді в сенсі механізації, автоматизації, тепер – диджиталізації), ті ж суспільні настрої (передчуття наближення вселенської катастрофи, навіть загрози знищення людства) тощо. Хоча основною причиною все ж є одвічне

¹ Девдюк І. В. Екзистенційний дискурс в українській та британській прозі міжвоєнного періоду : монографія. Івано-Франківськ, 2020. 484 с.

прагнення людини знайти відповіді на глибинні питання сенсу людського існування та призначення, досягнути закони історії й метаісторії, долю окремого індивіда та всього людства в перспективі вічності. Зрозуміло, що в кризові епохи ці духовні пошуки підсилювалися, хоча жоден із них не дав остаточних відповідей на болючі онтологічні питання, які поступово набували рис не аксіом, а парадоксів.

Безперечно, одним із найбільш кульмінаційних у цьому сенсі є період між двома світовими війнами. У рецензованій монографії Іванна Девдюк намагається перепрочитати події цієї епохи крізь призму двох літератур – української та британської, а також проінтерпретувати твори авторів цієї доби у фокусі її домінантного настрою – екзистенційного. Обираючи такий ракурс, вона вимушено залучає численні площини (філософську, історичну, культурологічну, психологічну, релігійну тощо), які центруються навколо проблем літературознавчих. Завдяки цьому маємо справу з багатоаспектним, міжгалузевим дослідженням, у якому проаналізовані надскладні множинні явища літератури міжвоєнної епохи, стрижнем якої постає екзистенц-філософія на стадії її первинного формування.

Говорячи про екзистенційний дискурс міжвоєнних десятиліть, авторка цілком умотивовано окреслює його як явище екзистенційності, тобто як прояв домінантних ознак екзистенціалізму ще до остаточного становлення й утвердження цього напрямку у філософії та літературі. Ця думка не є новою, у цьому питанні І. Девдюк спирається на праці своїх попередників, які обґрунтували цю наукову ідею. Новизна ж запропонованої розвідки полягає в багаторівневому зіставленні творів української та британської літератур цієї складної сторінки в історії Європи.

Запропонована на розгляд української наукової спільноти монографія привертає увагу своїми позитивними рисами та дискусійними моментами. Насамперед не можна обійти увагою той факт, що вона написана у кращих традиціях української компаративістики, які усталилися в часи незалежності України, де вихідним постулатом (за Д. Наливайком) є первинність рідної національної традиції. І. Девдюк, яка не є початківцем у цій царині, завжди спиралася в дослідженнях на цей основоположний принцип, у презентованій роботі також не поступається своєю позицією та не слідує своєрідній науковій «моді», яка часто національну традицію ставить на другий план або цілком вилучає з поля зору. Українська проза міжвоєнного періоду є пер-

шорядним об'єктом дослідження, натомість британська, якій, природно, приділено не менше місця в книзі, слугує своєрідним синхронним відбитком, через посередництво якого дві літератури взаємовіддзеркалюються, розпізнаючи себе в іншому, а іншого в собі. Цей принцип зберігається в усіх структурних підрозділах.

Також привертає увагу широкомасштабність здійсненого аналізу. Хоча, як видно із заголовка, його предметом є міжвоєнна проза, яка хронологічно охоплює два десятиліття, проте насправді дослідження виходить за окреслені часові межі. Осмислюючи у другому розділі витоки феномену екзистенційності в українській і британській літературах, авторка, свідомо споконвічності онтологічних шукань, повертається до початків зародження обох літератур та простежує широкий спектр екзистенційного мислення впродовж багатовікової історії, окремо зупиняючись на домінантних постатях чи явищах. Більше того, у подальших розділах, характеризуючи вже знакові феномени зазначеної епохи, вона проєктує їх на майбутні культурні процеси другої половини ХХ століття та сучасності, чим свідомо розширює межі власного дослідження, демонструючи при цьому бездоганне володіння матеріалом, знання процесів різних літературних періодів і явищ, які значно віддалені від безпосереднього об'єкта дослідження.

Структура монографії логічна, добре продумана в тому сенсі, що дала можливість І. Девдюк не тільки охопити багато різноманітних проявів тогочасного письменства, а й певним чином їх систематизувати. Так, окремий розділ (третій) присвячений центральним філософським категоріям екзистенціалізму – часу та буттю, що аналізуються в текстовій площині на рівні хронотопу, а саме домінантного для модернізму урбаністичного та утопічного/антиутопічного часопростору, а для епохи 20–40-х рр. ХХ ст. – воєнного хронотопу. У полі зору четвертого розділу – людина в різноаспектному висвітленні екзистенціалістських шукань. У ньому літературно-художній матеріал структурується на основі серцевинних екзистенціалів самотності, любові та смерті у класичному висвітленні дихотомії Eros-Thanatos, що втягають у своє смислове поле інші екзистенціали віри, гріха, вини, спокути, болю, страждання, надії тощо. Завершує дослідження гендерний аналіз творів обох літератур в екзистенційному висвітленні.

Кожен із названих аспектів розглядається на міцному філософсько-теоретичному підґрунті

праць основоположників екзистенціалізму та увиразнюється численними прикладами з художніх творів. З-поміж найбільш цитованих українських авторів – М. Хвильовий, В. Винниченко, В. Підмогильний, Ірина Вільде, М. Ірчан, Є. Плужник, а британських – О. Гакслі, Д. Г. Лоуренс, Р. Олдінгтон, Вірджинія Вулф, С. Моем та інші, хоча контекстуально є вкраплення численних творів десятків інших авторів (про що свідчить іменний покажчик наприкінці книги). Таким чином, розвідка вражає величезним обсягом залучених і цитованих текстів (праць філософів-екзистенціалістів, художніх творів, а також критичних розвідок літературознавців, істориків, психологів, культурологів, у яких наведені оцінки аналізованих творів чи явищ). При цьому багато англійських джерел, які ще не були перекладені українською мовою, уперше введено в науковий обіг в авторському перекладі. Це, зокрема, знакові для британської літератури, проте досі не доступні для українського реципієнта художні, публіцистичні, есеїстичні й епістолярні твори Д. Г. Лоуренса та О. Гакслі, а також літературознавчі праці британських літературознавців і критиків.

Основна прикметна риса рецензованої книги – намагання авторки віднайти якнайбільше точок зближення двох досить віддалених літератур. Мусимо визнати, що це їй вдається бездоганно, позаяк обраний «спільний знаменник» – екзистенціалізм – дає можливість простежити таке зближення внаслідок спільності людського досвіду буття. Підібрані як ілюстративний матеріал художньо-літературні паралелі творів у кожному підрозділі не залишають жодних сумнівів щодо сумірності й суголосності аналізованих літератур та вкотре підтверджують приналежність української літератури до спільного європейського культурного простору. Настанова відшукати в українській літературі відповідники до всіх явищ, що спостерігаються у британській, приводить дослідницю до цікавих і подекуди несподіваних знахідок. Так, наприклад, вона чи не вперше висловлює думку про те, що «Молода муза» в українському культурно-мистецькому дискурсі відіграла ту ж знакову роль, що й англійські прерафаеліти, а естетика та поетика «хатян» була суголосною з настроями й шуканнями представників «Блумсбері».

Однак ця беззаперечно сильна риса монографії водночас є парадоксально й найслабшою її ознакою: коли основна увага звертається на спорідненість, подібність, суголосність, майже не залишається місця для різномірності, неспівмір-

ності, кричущої нетотожності, а тому до кінця не увиразнюється національна специфіка двох віддалених літератур. Пояснюємо таку позицію вченої намаганням згладжувати гострі кути, адже її дослідження справді дуже політкоректне. І Девдюк дипломатично оминає «складні» теми, лише побіжно вказуючи чи натякаючи на ті моменти, які видаються надто «слизькими» для глибокого аналізу. Прискіпливого ж читача все-таки переслідує сумнів: чи насправді ці дві літератури настільки співмірні? На перший погляд здається, що так, оскільки одвічні людські цінності, на яких акцентували екзистенціалісти, – універсальні, позанаціональні. Насправді ж вони можуть набувати зовсім різних національних проявів і конотацій. Однак простежити це можна, лише якщо вдається до ідеологічних парадигм національного буття, які для української та британської літератур зовсім різні.

Якщо говорити не алегорично й метафорично, не езоповою мовою, а відверто, мусимо визнати, що дві аналізовані літератури належать до двох діаметрально протилежних літературних систем – імперської та колоніальної. Уже сам цей факт дає багато простору для роздумів в екзистенційній площині. І важко погодитися з авторкою монографії в тому, що «загалом тогочасні соціокультурні процеси в Україні співзвучні з тими, які переживала Великобританія в передвоєнне десятиліття» (с. 99). Британська імперія перебувала в розквіті своєї величі та слави, натомість Україна була знищена й упосліджена. Тим більше не можна беззастережно погодитися з думкою, що протистояння британських письменників із вікторіанськими імперативами було схоже на протистояння українських літераторів із заангажованістю соцреалізму, оскільки британці за свої переконання не були переслідувані політично, натомість українські письменники майже всі поплавилися за свою творчість не лише свободою, а й життям. Розквіт англійського модернізму не був розстріляний у буквальному розумінні, як це сталося з українським «розстріляним відродженням» (трое з найбільш знакових постатей, згаданих у монографії, – В. Підмогильний, М. Ірчан та Є. Плужник – загинули в Соловецьких таборях, причому перших двох розстріляли в один день, третього також мали розстріляти, проте він лише декілька днів не дожив до «ювілейних розстрілів» у Сандармосі з нагоди 20-річчя жовтневого перевороту 1937 р.; М. Хвильовий був доведений каральною системою до самогубства тощо). Британська література, торкаючись теми смерті, не

могла навіть гіпотетично уявити смерті мільйонів невинних жертв унаслідок штучного голодомору. Так, імперія боляче пережила події Великої війни, однак у її літературі не було тем доценту випалених війною сіл, винищених каральною машиною нової влади цілих родин інтелігенції, втраченої останньої надії на здобуття державності. У художньому світі британської літератури з'являлися нотки абсурдності буття, проте вони не були співмірні з тим рівнем абсурду, який відтворювали українські автори, спостерігаючи процеси насильницької колективізації, масового терору, непоодиноких самогубств найкращих представників еліти.

З-поміж небагатьох розбіжностей, помічених у процесі аналізу, І. Девдюк називає таку: «тема Першої світової війни в українському культурно-мистецькому просторі не посіла настільки важливе місце, як у британському» (с. 104). Хоча більш правильно було би стверджувати, що тема Першої світової війни отримала дуже різне смислове наповнення у двох літературах: імперська захищала свої великодержавні політичні інтереси, натомість колоніальна намагалася скористатися історичною ситуацією, щоб виправити несправедливість щодо трьохсотлітнього підневільного становища великої європейської нації. Однак нації не воїнів, а сівачів. Тому й акценти у творах письменників інші. Найбільш визначальним у цьому контексті може стати цикл Марка Черемшини «Село за війни», де етапи війни відтворені так, як її сприйняло та перетривало українське селянство: від «Село потерпає» до «Село вигибає». А воєнна звитяга та військові будні найкраще висвітлені у творах письменників, які брали безпосередню участь у Першій світовій війні у складі Війська Січових стрільців. Їх ніхто не змушував іти воювати, як це відбувалося з британським «втраченим поколінням», вони були добровольцями, яких виявилось вдсятеро більше, ніж допускала у свої ряди австро-угорська армія. І це було постання чину українського війська, яке, на жаль, не було сподіваною волі для себе та для нації, проте залишило для нащадків історію звитяг (Маківка, Лисоня) і такі неперехідні твори, як трилогія Р. Купчинського «Заметіль». Однак ця сторінка українського письменства, на жаль, досі не отримала належного осмислення в нашому літературознавстві.

Звичайно, щоб проводити такі паралелі, неодмінно потрібно було залучати й політичну площину, що в нашій філології досі виявляється небажаним, а у висвітленні теми екзистенціалізму

начебто й не обов'язковим компонентом. Однак у випадку з колоніальними літературами деякі універсальні постулати набувають інших тлумачень. Націю не можна вибороти, сидячи у вежі зі слонової кості. Це розуміли українські письменники міжвоєнної доби. Не випадково В. Петров-Домонтович розпочинає статтю «Екзистенціалізм і ми» такою тезою: «За нашого часу література стала політикою. Ось теза, з якої треба починати, якщо ми хочемо говорити про літературу сьогоденного, а не вчорашнього дня. Так накреслюється принципове розходження між нами й колом тих ідей, що їх плекало 19-те століття, бо 19-те століття трималося протилежного погляду: воно не ототожнювало, а розмежовувало літературу й політику. <...> Ідея літератури, ототожненої з політикою, не є жадною абстракцією. Вона репрезентує тип ідей, властивих нашій дійсності, часу зміщених граней»². А він же говорить про той самий екзистенціалізм! Однак, на його думку, не можна до кінця збагнути французький екзистенціалізм без розуміння французьких політичних партій, що виникли на тлі епохи. Більше того, він простежує, як усі, хто називав себе екзистенціалістом або кого інші зараховували до філософії існування, і навіть ті, хто, можливо, колись декларував свою аполітичність, об'єдналися в діяльний рух опору перед загрозою німецької окупації. Цей промовистий аргумент може здаватися парадоксальним, проте це історичний факт. Письменство ніколи не стояло осторонь політики, коли йшлося про долю нації; це продемонстрували навіть великодержавні літератури, яким ніколи не треба було доводити свою окремішність чи значущість, не кажучи вже про літератури поневолених народів, які, відповідно, ставали ареною політичної боротьби й ідейного протистояння, а нерідко навіть єдиною можливою фіксацією, літописом націєтвірних епохальних подій.

«Час зміщених граней» – так влучно називає український інтелектуал епоху, свідком та учасником якої він був. Його доля також є показовою щодо сутності українського буття в цю епоху, проте, напевно, жоден британець, який жив у той же час, не зміг би збагнути таку долю. Доказом цього припущення може бути те, наскільки чужим і незрозумілим для британського суспільства залишався не-британець Джозеф Конрад, який неодноразово згадується в монографії Іванни Девдюк, проте жоден його твір не стає в центрі дослідження, оскільки відчутно «випадає» з авторської

² Петров В. Розвідки : у 3 т. Київ : Темпора, 2013. Т. 2. С. 871–872.

концепції. Отримавши британське громадянство, змінивши ім'я, навіть ставши класиком англійської літератури, він залишився Іншим (буквально – Чужим) для британського суспільства. Варто згадати хоча б, як його критикував лондонський літературний бомонд, та ж Вірджинія Вулф, за його «надмірний песимізм і трагізм», незрозумілу – слов'янську (!) – душу. Бо у своїх творах він залишався Юзефом Коженювським – нащадком давнього шляхетського роду герба Наленч (уже з XII століття відомого в усій Європі), який до кінця життя шукав втрачену батьківщину. У його творах, на відміну від раціоналістичного та переважно атеїстичного письма британців, відлунує й чужа англосакській ментальності філософія серця, що є домінуючою в українському письменстві, а також та трансцендентна ностальгія, близька до світової скорботи, що притаманна лише тим націям і в ті епохи, коли вони відчують метафізичну можливість віднайдення опертя для національного буття (коли час співпадає з можливостями). Такими ж неоднозначними залишаються твори ірландця Дж. Джайса, який, попри певне відречення від національного коріння, не поділяв, скажімо, ідейні настанови великоімперського мислення його сучасника Р. Кіплінга (хоча жоден із них не позбавлений виразно екзистенціалістського духу творчості). Це все відсилає нас до того вихідного пункту сприйняття літератури, який С. Моем охарактеризував тезою про те, що «загадок митця, як і тайн світобудови, ніколи до кінця не збагнути» (с. 260–261). Проте все-таки можна наблизитися до розуміння деяких «таємниць» письма й тексту, специфіки національної літератури чи епохи, якщо враховувати всі контексти та позатекстові чинники, які є рушійними силами процесу творчості.

Іванна Девдюк, як видно з монографії, цілком усвідомлює ці аспекти, проте частково виносить їх на маргінеси, згадує побіжно чи імпліцитно. Ми жодним чином не дорікаємо їй у тому, що вона обрала такий ракурс дослідження або накреслила саме таку панораму літературної епохи преекзистенціалізму. Ці суб'єктивні міркування мають на меті увиразнити стійке переконання в тому, що компаративні дослідження повинні рівнозначно висвітлювати схожості й розбіжності, і що саме розбіжності вияскравлюють національну специфіку літератури, а дослідження письменства в ідейно-політичній площині дає змогу створити більш чіткі моделі національних літератур з урахуванням усіх структурних частин та елементів у їхній ієрархії значень.

Проте важливо наголосити на тому, що це перша в українському дискурсі ґрунтовна праця з окресленої тематики, тож авторка була вільна вибирати будь-який кут зору та стратегію, прокладаючи магістральну лінію подальшого вивчення. Варто визнати, що з таким науковим підходом вона потрапляє в мейнстрім сучасних порівняльних студій. Іванна Девдюк сказала своє вагоме слово в літературній дискусії про український і загалом європейський модернізм, зокрема про екзистенціалізм, запрошуючи всіх небайдужих до обговорення, осмислення та продовження полеміки. Рецензована монографія цінна також тим, що накреслює величезне коло побіжно розглянутих проблем, які чекають на своє наукове висвітлення. Осмислені у книзі теми, цікаві міркування авторки, ретельний аналіз творів, їх нешаблонна інтерпретація, рецепція критичних праць вкотре ілюструють Гайдеггерівську тезу про важливість розпізнавання себе в іншому та іншого в собі (людини, нації, епохи), а тому беззаперечно вартують визнання українського компаративістичного цеху.